

Παναγιώτης Στάθης

Για την Επανάσταση του 1821 και τον χαρακτήρα της*

Η επανάσταση του 1821 αποτελεί κεντρικό, κομβικό γεγονός της νεοελληνικής ιστορίας, διότι οδήγησε στη δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους. Δηλαδή:

1. Οδήγησε στη συγκρότηση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους
2. Συντέλεσε καθοριστικά στη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους και της ελληνικής εθνικής συνείδησης και ταυτότητας.

Η σημασία λοιπόν της Επανάστασης για την ελληνική ιστορία κατέστησε το Εικοσιένα τη σημαντικότερη ίσως θεματική της ελληνικής ιστοριογραφίας. Και, όπως είναι επόμενο, το 1821 αποτέλεσε αντικείμενο έντονων διαμαχών στην ελληνική ιστοριογραφία αλλά και στη δημόσια ιστορική κουλτούρα. Οι διαμάχες αυτές στη δημόσια σφαίρα (όχι μεταξύ των επαγγελματιών ιστορικών) συνεχίζονται μέχρι και σήμερα (θυμίζω, λόγου χάριν, τις διαμάχες για το «κρυφό σχολειό», για τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, για το ντοκιμαντέρ του Σκάι για το Εικοσιένα, το 2011).

Το Εικοσιένα διαφέρει ριζικά από τις προηγούμενες χριστιανικές εξεγέρσεις επί οθωμανικής κυριαρχίας (π.χ. το κίνημα του Διονύσιου Σκυλόσοφου το 1611, τα «Ορλωφικά» το 1770, και γενικότερα ανταρσίες και συνεργασία χριστιανών υπηκόων με την αντιοθωμανική πλευρά κατά τους βενετοτουρκικούς και ρωσοτουρκικούς πολέμους). Ο λόγος που διαφέρει δεν είναι μόνο επειδή οδήγησε στην απόσπαση εδάφους από το οθωμανικό κράτος και τη συγκρότηση μιας νέας χριστιανικής πολιτικής οντότητας. Αυτό π.χ. έγινε με τις σερβικές εξεγέρσεις του 1804 και του 1815 που οδήγησαν στην αυτονομία της Σερβίας και βαθμιαία στην ανεξαρτητοποίηση της. Εξάλλου, η ανταρσία του Αλή πασά το 1820, εάν πετύχαινε, θα μπορούσε να οδηγήσει στη συγκρότηση ενός ελληνοαλβανικού κράτους με συμμετοχή και Χριστιανών στη διοίκηση.

Ο λόγος που το Εικοσιένα είναι επανάσταση, και όχι απλή ανταρσία, εξέγερση ή πόλεμος της ανεξαρτησίας, είναι επειδή *στόχευε και οδήγησε σε επαναστατικές αλλαγές στην κοινωνικοπολιτική δομή των περιοχών στις οποίες επικράτησε*. Με άλλα λόγια, το κίνημα του 1821 προκάλεσε άμεσα ή καλλιέργησε το έδαφος για επαναστατικές αλλαγές στην πολιτική δομή και την κρατική οργάνωση, τις συλλογικές ταυτότητες, τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες, τις οικονομικές σχέσεις. Οδήγησε στη συγκρότηση ενός *σύγχρονου φιλελεύθερου εθνικού κράτους με αστικούς θεσμούς*. Από αυτή την άποψη, *εντάσσεται απολύτως στη χορεία των εθνικών αστικών φιλελεύθερων κινήματων* που ξεκινούν με την Αμερικανική επανάσταση του 1776 και κυρίως με τη Γαλλική επανάσταση το 1789 και πυκνώνουν στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα (μέχρι και τα κινήματα του 1848 που είχαν όμως και διαστάσεις σοσιαλιστικών εξεγέρσεων).¹ Πρόκειται για εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα που έχουν στόχο να ανατρέψουν το λεγόμενο «παλαιό καθεστώς», δηλαδή, το απολυταρχικό καθεστώς διακυβέρνησης με τα ισχυρά φεουδαρχικά κατάλοιπα. Αντίστοιχα, η ελληνική επανάσταση δεν είχε στόχο απλώς να διώξει τους μουσουλμάνους Οθωμανούς, αλλά να αποτινάξει το *παραδοσιακό* οθωμανικό δεσποτικό καθεστώς: η έμφαση εδώ είναι κυρίως στον όρο «παραδοσιακό», όχι στον όρο «οθωμανικό».

* Αδημοσίευτο κείμενο, που συντάχθηκε από τον ιστορικό και ερευνητή Παναγιώτη Στάθη, βάσει σχετικής διάλεξης που έδωσε στο πλαίσιο του παρόντος μαθήματος ΙΣΤΚ 218.

¹ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2015, 3^η αναθεωρημένη έκδ.

Σχηματικά, τρία ζητήματα απασχόλησαν και απασχολούν την ιστοριογραφία για το 1821. Και τα τρία είναι αλληλένδετα μεταξύ τους:

1. *Πώς φτάσαμε στην επανάσταση;* Ή, αλλιώς: γιατί η επανάσταση έγινε και πέτυχε το 1821 και όχι, λόγου χάριν, το 1650, το 1750 ή το 1850;
2. *Ποιος είναι ο χαρακτήρας της επανάστασης;*: Τι επιδίωκαν οι επαναστάτες; Ποια ήταν η κυρίαρχη ιδεολογία της επανάστασης;
3. *Ποια τα αποτελέσματα της επανάστασης;*: Τι είδους κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα ήταν αυτό που προέκυψε από την επανάσταση; Σε ποιο βαθμό η επανάσταση πέτυχε ή απέτυχε; Σε ποιο βαθμό οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές του νέου ελληνικού κράτους αποτελούσαν συνέχεια των παραδοσιακών δομών ή υπήρξε ανατροπή αυτών των δομών;

Η διαδρομή προς την Επανάσταση του 1821

Σε ό,τι αφορά το πρώτο ζήτημα, τους παράγοντες που οδήγησαν στην επανάσταση, διακρίνονται σχηματικά *δύο ρεύματα* στην ελληνική ιστοριογραφία:

1. Το σχήμα της *παραδοσιακής* (και πλήρως ξεπερασμένης πια στον ακαδημαϊκό χώρο) «εθνικής ιστοριογραφίας»: Το 1821 συνιστά την κατάληξη της αδιάκοπης και συνεχούς διάθεσης των Ελλήνων για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Δεν διαφέρει δε από τις προηγούμενες εξεγέρσεις παρά μόνον όσον αφορά τον πανελλήνιο χαρακτήρα, την άρτια οργάνωση του ελληνισμού στην Φιλική Εταιρεία και την αποκλειστική στήριξη στις δικές του δυνάμεις, και όχι σε ξένη βοήθεια· χαρακτηριστικά, που οφείλονται στην προϊούσα παρακμή των Οθωμανών και τη συνακόλουθη «υλική και ηθική πρόοδο του έθνους», τη βαθμιαία δηλαδή ωρίμανση των συνειδήσεων και των προϋποθέσεων.
2. Από την άλλη μεριά, η *σύγχρονη επιστημονική ιστοριογραφία*, αυτή που κυριάρχησε βαθμιαία από το 1974 στους ακαδημαϊκούς χώρους: ανεξάρτητα από επί μέρους διαφοροποιήσεις, θεωρεί ότι κρίσιμοι παράγοντες για τη διαδρομή προς την επανάσταση του 1821 υπήρξαν ορισμένες σημαντικές αλλαγές στην οικονομία και την ιδεολογία που συνέβησαν στον 18^ο αιώνα, και κυρίως μετά τη Γαλλική επανάσταση του 1789.

Το πρώτο ρεύμα (το σχήμα της «εθνικής ιστοριογραφίας») κυριάρχησε στην Ελλάδα, τόσο στην ακαδημαϊκή όσο και στη δημόσια ιστορία, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τη Μεταπολίτευση του 1974. Οι πρώτες αμφισβητήσεις του σχήματος αυτού προήλθαν από το μαρξιστικό χώρο: από τον Γεώργιο Σκληρό στα 1907² και κυρίως από τον Γιάννη Κορδάτο στα 1924.³ Σύμφωνα με τον Κορδάτο, η συγκρότηση των εθνών και των εθνικών κρατών συνδέεται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την ανάγκη των αστικών τάξεων για δημιουργία ομογενοποιημένων αγορών: έτσι, στον ύστερο 18^ο αιώνα η ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας στον χώρο της «φεουδαρχικής» οθωμανικής αυτοκρατορίας οδηγεί στη διαμόρφωση της νεοελληνικής αστικής τάξης, στην οποία οφείλεται η σύγχρονη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους· κατά συνέπεια η αστική τάξη αποτελεί τον κινητήριο μοχλό της ελληνικής επανάστασης και προσδίδει σε αυτήν στόχο εθνικό και «αντιφεουδαρχικό». Το σχήμα του Κορδάτου δεν μπόρεσε να κυριαρχήσει στην ελληνική ιστοριογραφία, όχι τόσο λόγω μεθοδολογικών αδυναμιών που είχε (π.χ. μηχανιστική εφαρμογή της μαρξιστικής μεθόδου και ανεπαρκής ιστορική τεκμηρίωση), όσο για λόγους πολιτικού χαρακτήρα: αφενός, επειδή στη μεσοπολεμική και κυρίως στη μετεμφυλιακή Ελλάδα επιβλήθηκε μια σκληρή «εθνικόφρων»

² Γεώργιος Σκληρός, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, Αθήνα 1907.

³ Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασεως*, Αθήνα 1924.

ιστορία που θεωρούσε «ανατρεπτικές» όχι μόνο τις μαρξιστικές/κομμουνιστικές ιδέες, αλλά κάθε ιστορική ερμηνεία που βασιζόταν στην οικονομική ανάλυση και στις κοινωνικές/ταξικές αντιπαραθέσεις. Και αφετέρου, επειδή στο εσωτερικό της Αριστεράς η ερμηνεία του Κορδάτου υποκαταστάθηκε, κυρίως από την περίοδο της Κατοχής και του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ΕΑΜ (άρα και του ΚΚΕ) και εξής, από ένα απλοϊκό λαϊκιστικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο την Επανάσταση έκανε όλος ο λαός εναντίον των Τούρκων και των ελλήνων συνεργατών τους, δηλ. των κοτζαμπάσηδων (προεστών), των Φαναριωτών και των πλούσιων караβοκυραίων.

Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1950 και ιδίως του 1960, δύο ιστορικοί, ο μαρξιστής Νίκος Σβορώνος και ο φιλελεύθερος Κ. Θ. Δημαράς ανανεώνουν το πεδίο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Ο μεν Σβορώνος, με αφετηρία το έργο του Γ. Κορδάτου, διερεύνησε κυρίως τα οικονομικά φαινόμενα της οθωμανικής περιόδου, ενώ ο Δημαράς μελέτησε τα διανοητικά φαινόμενα και την ιστορία της παιδείας της ίδιας περιόδου. Εκκινώντας λοιπόν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες και διερευνώντας διαφορετικά πεδία, κατέληξαν σε ιστοριογραφικές διατυπώσεις που αλληλοσυμπληρούμενες διαμόρφωσαν ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα της ελληνικής επανάστασης, το οποίο μπορεί να συνοψιστεί εξής: Στον 18ο αιώνα η ραγδαία αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών με τη Δύση οδηγεί βαθμιαία στη συγκρότηση μιας χριστιανικής εμπορικής αστικής τάξης. Η αύξηση των επαφών με τη Δύση επιτρέπει τη γνωριμία με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και οδηγεί στη συγκρότηση ενός στρώματος λογίων, άμεσα επηρεασμένων από αυτές. Έτσι διαμορφώθηκε βαθμιαία ένα στρώμα εμπόρων, βιοτεχνών, λογίων που υιοθέτησαν τις νέες ευρωπαϊκές φιλελεύθερες εθνικές ιδέες, «αφύπνιστηκαν» εθνικά και αναδιαμόρφωσαν την ελληνική εθνική ταυτότητα, υποκαθιστώντας την παραδοσιακή θρησκευτική ταυτότητα και τις ισχυρές τοπικές ταυτότητες. Κύρια συστατικά στοιχεία της νέας ελληνικής ταυτότητας ήταν η ενσωμάτωση του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος, ο φιλελεύθερος προσανατολισμός της και η αναγνώριση της σημασίας της παιδείας. Πρόκειται για το φαινόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σύμφωνα με την ορολογία του Δημαρά. Έτσι οι έμποροι χρηματοδοτούν ένα ολοένα διευρυνόμενο σχολικό δίκτυο μέσω του οποίου οι δυτικοσπουδασμένοι λόγιοι διαδίδουν τις ιδέες του Διαφωτισμού. Η επανάσταση του 1821 έρχεται ως φυσικό επακόλουθο. Πρωτοπόροι αλλά όχι αποκλειστικοί φορείς της επανάστασης στάθηκαν οι προοδευτικοί έμποροι και λόγιοι· η επανάσταση όμως αγκαλιάστηκε από το σύνολο των κοινωνικών ομάδων του ελληνικού έθνους και σε τελευταία ανάλυση αποτέλεσε την κατακλείδα της συνεχούς οικονομικής και πνευματικής προόδου των ελληνόφωνων χριστιανών της ύστερης οθωμανικής περιόδου.⁴ Το προαναφερόμενο σχήμα έχει δύο κυρίως αδυναμίες: αφενός η Επανάσταση δύσκολα μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως απότοκη μιας συνεχούς οικονομικής και πνευματικής προόδου που αγγίζει το σύνολο των χριστιανικών κοινωνικών στρωμάτων, διότι οι άνθρωποι δύσκολα διακινδυνεύουν όσα έχουν κατακτήσει για να αποδυσθούν σε έναν αβέβαιης έκβασης αγώνα που μπορεί να ανατρέψει όλα τους τα κεκτημένα και το οικονομικό στάτους που έχουν διαμορφώσει. Αφετέρου το σχήμα των Σβορώνου και Δημαρά παραμένει στα όρια της εθνικής προσέγγισης καθώς μιλά για εθνική «αφύπνιση» και, επομένως, προϋποθέτει μια εθνική συνέχεια.

Θα κάνω εδώ μια παράκαμψη. Για να γίνει αντιληπτή η διαφορά της εθνικής ιδεολογίας και της εθνικής ταυτότητας από την παλαιότερη θρησκευτική ταυτότητα και γενικότερα από τις

---

⁴ Βλ. κυρίως Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976 (1^η έκδ. στα γαλλικά: 1953)· του ίδιου, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996, (1^η έκδ. στα γαλλικά 1956)· Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977 [συναγωγή από παλιότερα άρθρα].

πολιτισμικές και εθνοτικές ταυτότητες (προσοχή *εθνοτικές*, όχι *εθνικές*), αναφέρω ορισμένα κύρια και διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του εθνικισμού ως νεωτερικού φαινομένου:

1. Η εθνική ταυτότητα συνίσταται από ένα σύνολο οργανικά συνυφασμένων και αρθρωμένων μεταξύ τους χαρακτηριστικών. Ένας χριστιανός χαρακτηρίζεται μονάχα από αυτό. Ένας Έλληνας όμως είναι ορθόδοξος χριστιανός και ταυτόχρονα μιλά ελληνικά, κατάγεται ιστορικά από την αρχαία Ελλάδα, και έχει μια κοινή ιστορία με τους άλλους Έλληνες, μετέχει του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού κλπ. Εάν λείπει ένα από αυτά τα στοιχεία η ελληνικότητα του δεν είναι πλήρης ή αμφισβητείται. Τα στοιχεία βεβαίως αυτά και η συμπλοκή τους είναι διαφορετικά για κάθε έθνος: περιλαμβάνουν όμως πάντα κάποια πολιτισμικά στοιχεία και μια κοινή ιστορία που τείνει να εκτείνεται όσο το δυνατόν πιο βαθιά στο παρελθόν.
2. Η εθνική ταυτότητα επιβάλλει στα μέλη του έθνους πρωταρχική αφοσίωση στο έθνος εν σχέσει με οποιαδήποτε άλλη κοινωνική συλλογικότητα (θρησκευτική, ταξική, τοπική κλπ.) Για παράδειγμα, η εθνική ταυτότητα επιβάλλει να δώσει κανείς ακόμη και τη ζωή του όταν το έθνος κινδυνεύει ή βρίσκεται σε πόλεμο με ένα άλλο έθνος. Οι στρατοί στην προνεωτερική περίοδο ήταν επαγγελματικοί. Στη σύγχρονη περίοδο είναι εθνικοί, είσαι υποχρεωμένος να πολεμήσεις όταν σε καλεί το έθνος, αλλιώς θεωρείσαι προδότης και μάλιστα επί ποινή θανάτου. Καμιά άλλη συλλογική ταυτότητα δεν θεωρεί αυτονόητη την προσφορά της ζωής των μελών της. Δεν είναι απαραίτητο να είσαι μάρτυρας για να είσαι χριστιανός.
3. Η εθνική ταυτότητα συνδέεται πρωτίστως με ένα πολιτικό αίτημα: την ανεξαρτησία του εθνικού εδάφους, την αυτόνομη πολιτική συγκρότηση του έθνους, τη συγκρότηση μιας πολιτικής εθνικής διοίκησης, της οποίας η εξουσία πηγάζει από το έθνος και οργανώνεται στο όνομα του έθνους, και τέλος την πολιτισμική ομογενοποίηση των μελών της εθνικής πολιτικής οντότητας, δηλαδή, του εθνικού κράτους. Για παράδειγμα, στην προεθνική περίοδο, το χριστιανικό δόγμα δεν επέβαλε οπωσδήποτε τη συγκρότηση ενός χριστιανικού κράτους, μολονότι βεβαίως αυτό ήταν ευκαίιο. Ωστόσο, στη σκέψη των ορθοδόξων χριστιανών κατοίκων του οθωμανικού κράτους, η οθωμανική κυριαρχία νομιμοποιούνταν ως η δοκιμασία που τους επέβαλε ο Θεός για τις αμαρτίες στις οποίες είχαν υποπέσει.

Ένα τελευταίο παράδειγμα, για να καταλάβουμε τη διαφορά μεταξύ της παραδοσιακής θρησκευτικής ταυτότητας και της νεωτερικής εθνικής ταυτότητας: το κυρίαρχο «εμείς» των ανθρώπων που μετέπειτα απετέλεσαν μέλη του ελληνικού έθνους, «δεν το συγκροτούσε κάποια ιστορική καταγωγή, παρά η θρησκευτική πίστη. Το ‘γένος’ δεν ήταν το ελληνικό, ήταν το χριστιανικό, και πιο συγκεκριμένα το ‘ορθόδοξο’. Εμείς, ήμασταν όσοι είχαμε για θρησκευτικό ηγέτη τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, αδιάφορο τι γλώσσα μιλούσαμε, οι άλλοι ήταν οι άπιστοι είτε οι αλλόδοξοι: οι μωαμεθανοί, οι καθολικοί, οι αρμένηδες, οι εβραίοι: αν ένας νησιώτης στην Τήνο ή την Σαντορίνη, για παράδειγμα, παντρευόταν μια συγχωριανή του καθολικού δόγματος, έπαιρνε μια ‘ξένη’, αν παντρευόταν μια βουλγάρα στη Μακεδονία ή τη Θράκη, ή μια Ρωσίδα στη Μόσχα όπου εμπορευόταν, έπαιρνε ‘δικιά μας’».⁵

Επανέρχομαι, λοιπόν, στην επανάσταση του 1821. Σήμερα, στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, μολονότι δεν υπάρχει απόλυτη ομοφωνία, διαμορφώνεται ένα πιο εκλεπτυσμένο

---

⁵ Αλέξης Πολίτης, «Η αρχαιοελληνική γένεση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης 1760-1830», *Αναζητήσεις* [περιοδική έκδοση του Συλλόγου Φιλολόγων Νομού Ρεθύμνου], τχ. 9-10 (Απρίλιος 2003), σελ. 147-151, το παράθεμα στις σελ. 147-148.

και πιο λεπτομερές ερμηνευτικό σχήμα για την επανάσταση του 1821. Σχηματικά, οι παράγοντες που οδήγησαν στην έκρηξη της επανάστασης ήταν οι εξής:⁶

1. Πρώτος βασικός παράγοντας ήταν η βαθμιαία *απονομιμοποίηση* του οθωμανικού καθεστώτος ως του μόνου δυνατού, δηλαδή, ως καθεστώτος «φυσικού» και εντεταλμένου θεόθεν, απονομιμοποίηση που συνέβη κατά τη διάρκεια της οικονομικής ανάπτυξης του 18^{ου} αιώνα, και μέσω της σύγκρισης με τις ευρωπαϊκές χώρες. Εδώ είναι φανερή η επίδραση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.
2. Δεύτερος σημαντικός παράγοντας: μια σειρά πολύπλευρων κρίσεων κατά τα προεπαναστατικά χρόνια: οι κρίσεις αυτές προκάλεσαν δυσαρέσκειες, διέψευσαν τις προσδοκίες για συνεχή οικονομική βελτίωση που είχαν διαμορφωθεί μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, και κατέστησαν διάφορες κοινωνικές ομάδες δεκτικές σε βίαιες και ριζοκίνδυνες ενέργειες και, συνακόλουθα, σε εξεγέρσεις. *Αναφέρω ορισμένες βασικές παράλληλες δυσαρέσκειες διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, για διαφορετικούς λόγους.* Η επαναδραστηριοποίηση των ευρωπαϊκών χωρών στο εμπόριο και τη ναυτιλία της ανατολικής Μεσογείου (από το οποίο είχαν αποχωρήσει λόγω των ναπολεοντείων πολέμων) επέφερε την απότομη και μεγάλη μείωση των κερδών και της δραστηριότητας του εμπορίου και της ναυτιλίας που εν τω μεταξύ είχε περάσει στα χέρια των ελληνορθόδοξων εμπόρων και караβοκυραίων. Παράλληλα, οι ορεινές βιοτεχνικές κοινότητες (υφαντουργικών αλλά και άλλων προϊόντων) αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα από τον ανταγωνισμό των δυτικοευρωπαϊκών προϊόντων που με την πρόοδο της βιομηχανικής επανάστασης είχαν γίνει φτηνότερα και καλύτερα ποιοτικά. Η ταυτόχρονη συστηματική προσπάθεια των οθωμανικών αρχών να καταπολεμήσουν τη ληστεία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, εξανάγκασε πολλούς κλέφτες και αρματολούς ή άλλες ορεινές πολεμικές κοινότητες (π.χ. Σουλιώτες) να καταφύγουν πρόσφυγες στα Επτάνησα ή τη νότια Ρωσία και τη Μολδοβλαχία. Αφού βρήκαν προσωρινά απασχόληση σε ευρωπαϊκά στρατιωτικά σώματα κατά τη διάρκεια των ναπολεοντείων πολέμων, έμειναν άνεργοι και χωρίς εισοδήματα, όταν τα σώματα αυτά διαλύθηκαν μετά τη λήξη των ναπολεοντείων συγκρούσεων.⁷ Επίσης, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η όξυνση της σύγκρουσης στον χώρο των ιδεών και της εκπαίδευσης μεταξύ της ριζοσπαστικής τάσης του Ελληνικού Διαφωτισμού και του συντηρητικού Πατριαρχείου, που οδήγησε μάλιστα στο κλείσιμο ορισμένων προοδευτικών σχολείων από τις εκκλησιαστικές αρχές, κατέστησε εμφανείς τις δυσκολίες προώθησης μιας νεωτερικού τύπου εκπαίδευσης στην οργάνωση και το περιεχόμενο, όσο η Εκκλησία είχε την παιδεία υπό τον έλεγχο της.⁸ Τέλος, η πολεμική σύγκρουση μεταξύ Αλή πασά και Υψηλής Πύλης, που ξέσπασε το 1820, όξυνε την κρίση στις κεντροελλαδικές περιοχές: αφενός διόγκωσε απότομα τη φορολογία και τις πράξεις λεηλασίας και αφετέρου δημιούργησε πολιτική κρίση στο

⁶ Βλ. κυρίως Gunnar Hering, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», Μνήμων, *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), σελ. 105-120.

⁷ Panagiotis Stathis, «From klefts and armatoloi to revolutionaries» στο *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation. Proceedings of an international conference held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, edited by Antonis Anastasopoulos and Elias Kolovos, Rethymno, University of Crete – Department of History and Archaeology, 2007, σ. 167-179.

⁸ Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: η νεωτερική πρόκληση», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (διεύθυνση έκδοσης), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, τ. 2 (2003), σ. 15-26.

μέτρο που οι δύο αντίπαλες μουσουλμανικές δυνάμεις διεκδικούσαν τον πολιτικό έλεγχο στις περιοχές της σημερινής κεντρικής Ελλάδας και της νότιας Αλβανίας.⁹

3. Ένας άλλος παράγοντας, ευρύτερος στην Ευρώπη, ήταν το πρότυπο της επανάστασης ως μορφής διεκδίκησης των νέων πολιτικών αιτημάτων: η Γαλλική επανάσταση είχε προσφέρει το παραδειγματικό πρότυπο, ένα πολύ ισχυρό παράδειγμα που ακολούθησαν τα περισσότερα κινήματα του 19^{ου} αιώνα.

Στα παραπάνω θα πρέπει να συνυπολογίσουμε δυο ακόμα πολύ σημαντικά στοιχεία που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην έκρηξη της ελληνικής επανάστασης εκείνη την περίοδο:

4. Την ύπαρξη ήδη μιας συνεκτικής ιδεολογίας, η οποία προσέφερε όραμα και συγκεκριμένη προοπτική, και καθοδήγησε την επανάσταση, κυριαρχώντας έναντι εναλλακτικών και πιο παραδοσιακών προοπτικών: πρόκειται για την ιδεολογία του φιλελεύθερου ελληνικού εθνικισμού που προέκυψε επίσης από τη Γαλλική επανάσταση. Και:
5. Την οργάνωση και την προετοιμασία της επανάστασης, που προσέφεραν τα νέα/νεότερα σχήματα του λεγόμενου «εταιρισμού»: Η Φιλική Εταιρεία είχε τα πρότυπα της στις φιλελεύθερες πολιτικές ενώσεις τεκτονικής προέλευσης και στις μυστικές επαναστατικές εταιρείες των ιταλών επαναστατών γνωστών ως «καρμπονάρων», που διαμορφώνονται από τα τέλη του 18^{ου} στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Πρόκειται για φιλελεύθερες αστικές οργανώσεις που αντλούν το τυπικό και την οργανωτική τους συγκρότηση από τις αδελφότητες των ελευθεροτεκτόνων (*Free Masonry*), φαινόμενο του Διαφωτισμού και του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού.

Ο χαρακτήρας της επανάστασης:

Η ελληνική επανάσταση ήλθε σε ρήξη με το προεπαναστατικό, δεσποτικό οθωμανικό καθεστώς. Η σημαντικότερη ρήξη με το προεπαναστατικό καθεστώς ήταν η θέσπιση ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους με φιλελεύθερους αστικούς θεσμούς και νομιμοποίηση της εξουσίας στη βούληση του έθνους, σε αντίθεση με τα μοναρχικά καθεστώτα της Ευρώπης και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου η εξουσία θεωρούνταν θεόθεν εντεταλμένη στον μονάρχη. «Η κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος. Πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού», διακηρυσσόταν στο σύνταγμα της Τροιζήνας.¹⁰ Τα κυριότερα στοιχεία αυτού του ρηξικέλευθου πολιτικού προγράμματος ήταν τα εξής:¹¹

- ο θέσπιση συντάγματος ως υπέρτατης αρχής του πολιτεύματος,
- ο αντιπροσωπευτικοί κοινοβουλευτικοί θεσμοί,
- ο διάκριση των τριών εξουσιών,
- ο κράτος δικαίου με ορθολογικό νομικό πλαίσιο,
- ο ισότητα των πολιτών απέναντι στους νόμους,
- ο κοσμικό κράτος με εθνική Εκκλησία ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο και υποκείμενη στους νόμους,

⁹ Παναγιώτης Στάθης, «Ο Αλή πασάς και η επανάσταση στη Στερεά», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 9: *Η ελληνική επανάσταση 1821*, Αθήνα, Δομή, 2006, σ. 84-129.

¹⁰ Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - πηγαί της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α', Αθήνα 1966.

¹¹ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002· του ίδιου, «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», στο *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Αθήνα, Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών - Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 153-161, αναδημοσιευμένο στο Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος} - 20^{ός} αιώνες)*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, σελ. 123-129.

- ο κεντρικά ελεγχόμενη και ιεραρχημένη γραφειοκρατία με αξιοκρατία στο διορισμό των αξιωμάτων,
- ο κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών,
- ο εθνικός τακτικός στρατός,
- ο υποχρέωση της πολιτείας να παράσχει εκπαίδευση τη δημιουργία σύγχρονου σχολικού συστήματος.

Βασική επιδίωξη ήταν η μετάβαση από το οθωμανικό κράτος των υπηκόων στο ελληνικό κράτος των πολιτών.

Τα περισσότερα από τα παραπάνω συνιστούσαν ρήξεις που προσέκρουαν στα συμφέροντα και τις επιδιώξεις των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων (προεστών, καπεταναίων, ανώτερου κλήρου) και στις κατεστημένες νοοτροπίες. Οι τοπικές ελίτ επιδίωκαν να διατηρήσουν τις παραδοσιακές εξουσιαστικές δομές που διακρίνονταν από τα εξής στοιχεία:

- ο ισχυρές αποκεντρωμένες τοπικές εξουσίες με κληρονομική διαχείριση από τις πατροπαράδοτες τοπικές αυθεντίες που περιορίζονταν σε μικρό αριθμό οικογενειών,
- ο άσκηση της πολιτικής στη βάση πατερναλιστικών προτύπων και πελατειακών δικτύων,
- ο ισχυρό παρεμβατικό ρόλο της Εκκλησίας στο δημόσιο βίο,
- ο άτακτα στρατεύματα υπό τον έλεγχο των επαρχιακών ελίτ,
- ο συλλογή των φόρων από τους τοπικούς πλούσιους με το σύστημα της προαγοράς που τους επέτρεπε σημαντικό βαθμό αυθαιρεσίας και ιδιοποίησης του αγροτικού πλεονάσματος,
- ο πρόσληψη των αξιωμάτων ως πηγών προσωπικού πλουτισμού και όχι ως υπηρεσίας στο έθνος ή κοινωνικού λειτουργήματος και, συνακόλουθα, διορισμό στα αξιώματα βάσει προσωπικής ισχύος και όχι προσόντων.

Κοντολογίς ήθελαν να εκδιώξουν τους μουσουλμάνους, που ήταν κυρίαρχοι μέχρι τότε, και να τους υποκαταστήσουν, να αναβαθμίσουν δηλαδή τη θέση τους, διατηρώντας και επεκτείνοντας την παραδοσιακή τους εξουσία στις επαρχίες. Η συναίνεση τους στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα ήταν αποτέλεσμα συμβιβασμού μεταξύ των ισχυρών οικογενειών στο μέτρο που δεν υπήρχε μια ισχυρή προσωπικότητα ή οικογένεια ικανή να επιβάλει την κυριαρχία της. Επιπλέον θεωρούσαν ότι μπορούσαν να ελέγχουν την εκλογή τους, μέσω των παραδοσιακών πελατειακών δικτύων και των πατερναλιστικών πρακτικών, διαγωνίζοντας έτσι την κυριαρχία τους στις επαρχίες τους ενώ, παράλληλα, η ισότιμη συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων της κεντρικής διοίκησης θα τους επέτρεπε αφενός να συναποφασίζουν για τις κεντρικές πολιτικές επιλογές, και αφετέρου να διασφαλίζουν τη σχετική τους αυτονομία στις περιφέρειες τους.

Σε ό,τι αφορά τις οικονομικές σχέσεις, η σημαντικότερη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν ήταν η καθιέρωση του ρωμαϊκού δικαίου στο καθεστώς της γης που κατοχύρωνε αποκλειστικά την πλήρη ιδιοκτησία σε αντίθεση με το οθωμανικό δίκαιο των επάλληλων δικαιωμάτων κράτους – τσιφλικούχου – καλλιεργητή. Το νέο καθεστώς *δυναμικά* μετέτρεπε τη γη σε εμπόρευμα επιτρέποντας την εισαγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία. Με απόφαση επίσης των επαναστατικών αρχών, οι γαίες που κατείχαν οι μουσουλμάνοι πέρασαν στην ιδιοκτησία του δημοσίου και ονομάστηκαν εθνικές γαίες. Αποφεύχθηκε έτσι η εκποίηση τους, όπως απαιτούσαν οι παραδοσιακές αρχηγείες, και η συγκέντρωση της γης στα χέρια λίγων ισχυρών γαιοκτημόνων, οι οποίοι θα αντιπάλευαν το κεντρικό κράτος και από θέση οικονομικής ισχύος. Αντίθετα έγινε δυνατή η ενοικίαση τους στους ακτήμονες και η διανομή

τους το 1871 έναντι σχετικά μικρού τιμήματος. Έτσι στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, σε αντίθεση με πολλές ευρωπαϊκές χώρες, κυριάρχησε η μικρή και μεσαία αγροτική ιδιοκτησία.¹²

Η κατίσχυση αυτού του φιλελεύθερου –και σε μεγάλο βαθμό δημοκρατικού– πολιτικού προγράμματος δεν επιτεύχθηκε ομαλά. Χρειάστηκαν αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις.¹³ Στηρίχτηκε από μια πολιτική συμμαχία σπουδαγμένων στην Ευρώπη επαγγελματιών (κυρίως λογίων, δασκάλων, εμπόρων, γιατρών, στελεχών της Διοίκησης κλπ.), Φαναριωτών,¹⁴ εμποροκαρραβοκυραίων των νησιών, λίγων μορφωμένων προεστών, καθώς και μεσαίων και μικρών οπλαρχηγών οι οποίοι, σε αντίθεση με τους ισχυρούς καπεταναίους, προσέβλεπαν σε μια ισχυρή εθνική διοίκηση για στρατιωτικούς βαθμούς και μισθούς. Η ισχύς αυτού του συνασπισμού στηρίχτηκε στην πολιτική ικανότητα και εμπειρία πολλών από τα μέλη του να εκπροσωπήσουν την επαναστατημένη Ελλάδα στην Ευρώπη και επίσης να συγκροτήσουν τους νέους θεσμούς και να ασκήσουν αποτελεσματική διοίκηση. Στηρίχτηκε ακόμη στην υποστήριξη που τους παρείχαν η Αγγλία κυρίως και η Γαλλία καθώς μιλούσαν την ίδια πολιτική γλώσσα. Σημαντικό επίσης ρόλο στην κατίσχυση αυτού του συνασπισμού έπαιξε η διαχείριση των δύο εξωτερικών δανείων του 1824 και 1825¹⁵ καθώς στην κυβέρνηση αυτής της συμμαχίας την εμπιστεύτηκε η Αγγλία.

---

¹² William McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881: the Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent Ohio, Kent State University Press, 1985.

¹³ Για μια σύγχρονη προσέγγιση των εμφυλίων πολέμων στην Επανάσταση βλ. Νίκος Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

¹⁴ Οι Φαναριώτες ήταν μια ισχυρή κοινωνική ομάδα μορφωμένων ορθοδόξων χριστιανών που διέμεναν στη συνοικία Φανάρι της Κωνσταντινούπολης (όπου έδρευε και το Πατριαρχείο) και κατελάμβαναν, ανελλιπώς τον 18^ο αιώνα και μέχρι το 1821, ορισμένα σημαντικά αξιώματα στην οθωμανική ιεραρχία: του μεγάλου διερμηνέα (ένα είδος υφυπουργού εξωτερικών), του διερμηνέα του στόλου (ένα είδος υφυπουργού των ναυτικών υποθέσεων και υπεύθυνου της διοίκησης των νησιών του Αιγαίου), και των δύο ηγεμόνων των ημιαυτόνομων παραδουνάβιων ηγεμονιών, δηλαδή της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Κατελάμβαναν ακόμη τα κοσμικά αξιώματα του Πατριαρχείου και τα ανώτερα αξιώματα στη διοικητική ιεραρχία των παραδουνάβιων ηγεμονιών, αλλά και άλλες θέσεις ή είχαν επαγγελματικές ενασχολήσεις που τους έφερναν σε στενή επαφή με την ανώτερη οθωμανική και την πατριαρχική γραφειοκρατία. Οι Φαναριώτες ενίσχυσαν την ελληνική παιδεία. Ως προς την πολιτική τους ιδεολογία κύριο στοιχείο απέβη η πολιτική προσαρμογή στην οθωμανική εξουσία· ωστόσο ορισμένοι φαίνεται ότι έλκονταν από το πρότυπο της φωτισμένης δεσποτείας. Για τους Φαναριώτες βλ. ενδεικτικά Φωκίων Κοτζαγεώργης, «Οι Φαναριώτες», κεφάλαιο στο Δημήτριος Παπασταματίου – Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Αθήνα, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα (Κάλιπος), 2015, σελ. 141-154, αναρτημένο στη διαδικτυακή διεύθυνση: <https://repository.kallipos.gr>.

¹⁵ Πρόκειται για δύο δάνεια που σύναψε η επαναστατική κυβέρνηση με αγγλικούς τραπεζικούς οίκους συνολικής ονομαστικής αξίας 2.800.000 αγγλικών λιρών αλλά πραγματικής αξίας 1.572.000 λιρών. Δηλαδή ενώ η Ελλάδα όφειλε να αποπληρώσει δανειακό κεφάλαιο στην ονομαστική τιμή, θα έπαιρνε το 56,14% αυτού του ποσού. Τα δάνεια συνάφθηκαν με επιτόκιο 5% και εγγύηση τη δημόσια περιουσία (τις εθνικές γαίες, εισπράξεις τελωνείων κλπ.). Ωστόσο στην Ελλάδα έφτασαν τελικά μόνο 540.000 λίρες. Τα υπόλοιπα παρακρατήθηκαν για προμήθειες, μεσιτείες, δωροδοκίες των άγγλων διαμεσολαβητών, παρακρατήσεις τοκοχρεολυσίων και τόκων, και ξοδεύτηκαν για την παραγγελία οπλισμού και πολεμικών πλοίων. Ένα μέρος από τα χρήματα που έφτασαν στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση του Γεωργίου Κουντουριώτη για την κατίσχυση της στους εμφύλιους πολέμους. Οι δυσμενείς όροι των δανείων οφειλόταν στο ρίσκο των κεφαλαιούχων καθώς ήταν αβέβαιη η έκβαση της Επανάστασης και συνακόλουθα η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους που θα αναλάμβανε να αποπληρώσει τα δάνεια. Οφειλόταν ακόμη στην απειρία των ελλήνων εκπροσώπων που διαχειρίστηκαν τη σύναψη των δανείων. Ωστόσο η σύναψη των δανείων απέφερε δύο σημαντικά πολιτικά κέρδη: αφενός συνεπαγόταν, έστω και ατύπως, την πρώτη διεθνή αναγνώριση της ελληνικής επαναστατικής πολιτικής οντότητας. Αφετέρου δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ώστε η Αγγλία να ενδιαφερθεί για την ευόδωση του ελληνικού αγώνα, προκειμένου να πάρουν πίσω οι άγγλοι κεφαλαιούχοι τα χρήματα που επένδυσαν. Η αδυναμία των Ελλήνων να ανταποκριθούν

Στο ιδεολογικό πεδίο, η εμφύλια αντιπαράθεση προσλήφθηκε ακόμη και με εθνικούς όρους: ο πολιτικός αντίπαλος εκλαμβάνεται ως δυνάστης και μετατρέπεται σε ξένο, ενώ, σε ακραίες διατυπώσεις, ταυτίζεται με τον Τούρκο. Για τη φιλελεύθερη παράταξη, που επιδίωκε την επαναστατική ρήξη με το παρελθόν, οι αντίπαλοι της ήταν «τουρκόφρονες», «τουρκοκοτζαμπάσηδες», οπαδοί της τυραννίας και επομένως εχθροί του έθνους. Για τις παραδοσιακές αρχηγείες, που επιδίωκαν τη διατήρηση των βασικών προεπαναστατικών κοινωνικών δομών, οι αντίπαλοι τους ήταν ξένοι που ήλθαν στον τόπο τους να αμφισβητήσουν τα πατροπαράδοτα δίκαια τους.

Τα πλατιά αγροτικά στρώματα, γερά εξαρτημένα από τις τοπικές ελίτ, σπάνια έχουν αυτόνομη φωνή ή πολιτική δράση στην επανάσταση. Ευελπιστώντας σε μείωση φόρων και απόκτηση χωραφιών, στήριζαν στις αρχές του Αγώνα στο Μοριά (Πελοπόννησο) τους οπλαρχηγούς ως αντιπάλους των προεστών. Ήλπιζαν σε μια δίκαιη διακυβέρνηση από έναν φιλόπρωχο ηγεμόνα που θα κυριαρχούσε στους τοπικούς προύχοντες. Για τούτο είχαν λαϊκή απήχηση ο φαναριώτης πρίγκιψ Δ. Υψηλάντης στις αρχές του Αγώνα και ο κερκυραίος ευγενής Ι. Καποδίστριας στο τέλος του. Η συμμετοχή των αγροτών ως αυτόνομου συλλογικού σώματος στις κεντρικές πολιτικές διαμάχες ήταν έξω από τους πολιτισμικούς ορίζοντες τους.

Σε ό,τι αφορά την ελληνική εθνική ταυτότητα, αυτή ήταν ακόμη ζητούμενο τόσο ως προς το περιεχόμενο της όσο και ως προς την οικείωση της από το ευρύτερο σώμα των επαναστατών. Η μετάβαση από τον ορθόδοξο Ρωμιό στον Έλληνα συνιστά μια αργή διαδικασία που η ίδια η επανάσταση προκαλεί. Η προτεραιότητα της εθνικής έναντι άλλων συλλογικών ταυτοτήτων ή ατομικών συμφερόντων δεν ήταν δεδομένη αξία. Η αλλαγή στρατοπέδου και το προσκύνημα στην Πύλη δεν ήταν σπάνια, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια του Αγώνα. Ο ισχυρότερος προεπαναστατικά αρματολός της Αιτωλοακαρνανίας, ο Γ. Βαρνακιώτης, προσκύνησε στα τέλη του 1822 και παρέμεινε στο οθωμανικό στρατόπεδο μέχρι τα τέλη του 1828. Οι τοπικισμοί διασπούσαν την εθνική αλληλεγγύη. Μολονότι μετά την ήττα του Δράμαλη (1822) και μέχρι την έλευση του Ιμπραήμ (1825) ο Μοριάς δεν αντιμετώπισε οθωμανική εισβολή, ελάχιστοι Πελοποννήσιοι (κυρίως επαγγελματίες στρατιωτικοί) συνέδραμαν τους Ρουμελιώτες που αντιμετώπιζαν οθωμανικές εκστρατείες. Στον Β΄ εμφύλιο η κυβέρνηση του υδραίου Γ. Κουντουριώτη μίσθωσε Ρουμελιώτες και Σουλιώτες για να χτυπήσει τους αντιπάλους της Πελοποννήσιους προεστούς και οπλαρχηγούς. Προεστοί και καπεταναίοι θεωρούσαν ότι στις επαρχίες τους είχαν πατροπαράδοτα δικαιώματα τα οποία περιόριζε η κεντρική κυβέρνηση, δηλαδή μια «ξένη» προς τον τόπο τους διοίκηση.

Από την άλλη μεριά, η ιστορία της επανάστασης συνιστά μια πορεία σταδιακής αποδυνάμωσης των τοπικισμών και ενίσχυσης της ενιαίας ελληνικής ταυτότητας: η επανάσταση προκάλεσε μια πρωτοφανή κινητικότητα στο χώρο, διόγκωση των επαφών και ανάγκη συνεργασίας ανθρώπων από μακρινές περιοχές. Η νίκη στις μάχες αλλά και η ζωή των πολεμιστών εξαρτιόταν από τη συνεργασία και την αλληλεγγύη με άγνωστους συμπολεμιστές από άλλες περιοχές. Οι πρόσφυγες από τις περιοχές που ηττήθηκε η επανάσταση χρειάζονταν την περίθαλψη των γηγενών για να επιβιώσουν. Στις εθνοσυνελεύσεις συνέπρατταν εκπρόσωποι από όλες τις επαναστατημένες περιφέρειες αλλά και μορφωμένοι που ήλθαν από άλλες οθωμανικές περιοχές, τα Επτάνησα και τις παροικίες. Πολλοί ετερόχθονες διορίστηκαν στη κεντρική και την επαρχιακή διοίκηση. Όλα τούτα οδηγούσαν βαθμιαία σε σύσφιξη των δεσμών

στις δανειακές υποχρεώσεις τους οδήγησε σε αναστολή πληρωμών το 1827 και τελικά σε αποκλεισμό της Ελλάδας από το διεθνή δανεισμό και τις χρηματαγορές μέχρι το 1878. Βλ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Το προπατορικό χρέος: Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Αθήνα, Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, 2013.

μεταξύ των επαναστατημένων Ελλήνων και σε εθνική ομογενοποίηση. Παράλληλα, η επανάσταση συνιστά σταθμό στην αποκρυστάλλωση των στοιχείων της εθνικής ταυτότητας. Καθώς στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν μειονότητα, η οποία, σχεδόν στο σύνολο της, κατείχε τις ανώτερες θέσεις στην κοινωνική και διοικητική ιεραρχία ή επάνδρωνε τον οθωμανικό στρατό, η κοινωνική αντιπαράθεση μπορούσε εύκολα να προβληθεί στην εθνική και να ταυτιστεί με τους δύο πόλους της πολεμικής αναμέτρησης. Έτσι στα συντάγματα του Αγώνα έμοιαζε αυτονόητος ο ορισμός του Έλληνα ως του αυτόχθονα χριστιανού. Συνακόλουθα, η νεωτερική εθνική ταυτότητα ενσωμάτωνε ομαλά την παραδοσιακή θρησκευτική.

Συμπερασματικά, οι διάφορες κοινωνικές ομάδες που συνέστησαν το επαναστατικό υποκείμενο *μπήκαν στην επανάσταση με διαφορετικά κίνητρα και στόχους που αντανακλούν διαφορετικές κουλτούρες, συμφέροντα και πολιτικά προτάγματα*. Ωστόσο στη διάρκεια της επανάστασης οι κοινωνικοπολιτικές συμμαχίες αναδιατάσσονταν ανάλογα με τους συσχετισμούς δύναμης αλλά και τις αλλαγές που επέφερε η επαναστατική διαδικασία στην κουλτούρα και τις πολιτικές στρατηγικές των κοινωνικών υποκειμένων. Έτσι, για παράδειγμα, μια κρίσιμη μάζα των χαμηλής ισχύος οπλαρχηγών και προεστών, μολονότι εμφορούνταν από έντονα στοιχεία παραδοσιακής κουλτούρας, προσχώρησαν στη φιλελεύθερη παράταξη, διότι αυτή ήταν πρόθυμη να ικανοποιήσει να σχετική επάρκεια τις κοινωνικές τους επιδιώξεις για στρατιωτικούς βαθμούς και μισθούς και ήταν αποτελεσματικότερη στη διοίκηση. Η προσχώρηση όμως στη φιλελεύθερη παράταξη συνεπαγόταν ως ένα βαθμό *τη βαθμιαία υιοθέτηση του φιλελεύθερου εθνικού λόγου*. Από αυτήν την άποψη, η ίδια η επαναστατική δυναμική εθνικοποιεί τα επαναστατικά υποκείμενα. Για παράδειγμα, οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στις επαναστατημένες περιοχές από τις περιοχές που απέτυχε η επανάσταση προσέβλεπαν στην υποχρέωση του έθνους (εν προκειμένω της εθνικής διοίκησης) να μεριμνήσει για την επιβίωση και την αποκατάσταση τους. Η συναίσθηση αυτής της υποχρέωσης από την πλευρά της πολιτείας, δηλαδή του νέου υπό διαμόρφωση εθνικού κράτους, είναι εμφανής όχι μόνο στις, συχνά αλυσιτελείς, προσπάθειες της να φροντίσει για την αποκατάσταση τους με την απόδοση στρατιωτικών βαθμών στους πρόσφυγες ή την παραχώρηση γαιών για εγκατάσταση. Είναι περισσότερο εμφανής στις συνταγματικές διακηρύξεις στις οποίες η συμμετοχή στην επανάσταση είναι ικανή και αυτοδίκαιη συνθήκη για την πολιτογράφηση τους. Στο σύνταγμα της Τροιζήνας ορίζεται ότι Έλληνες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα είναι:

Άρθρο 6 παράγραφος β. «Όσοι από τους υπό τον οθωμανικόν ζυγόν, πιστεύοντες εις Χριστόν, ήλθαν και θα έλθωσιν εις την ελληνικήν επικράτειαν, δια να συναγωνισθώσιν ή να κατοικήσωσιν εις αυτήν»

Άρθρο 31: «Τα μεγάλα ανδραγαθήματα και αι αποδεδειγμένοι σημαντικά εκδουλεύσεις εις τας χρείας της πατρίδος είναι καθ' εαυτά ικανά δικαιώματα εις πολιτογράφησιν».

Άρθρο 33 «Όστις ξένος υπηρέτησεν ή υπηρετήσιν πολεμικώς δύο έτη την Ελλάδα, έχων τας αναγκαίας της υπηρεσίας του αποδείξεις, είναι δι' αυτό τούτο πολίτης Έλλην». ¹⁶

Οι συνταγματικές αυτές ρήτρες που παραχωρούν την ιδιότητα του πολίτη όχι μόνο στους γηγενείς αλλά σε όλους όσοι συμμετείχαν στην Επανάσταση υποδεικνύουν ότι το υπό διαμόρφωση ελληνικό κράτος θεωρούσε ότι στο ελληνικό έθνος μετείχαν όσοι αποδέχονταν τις επαναστατικές αρχές. Επομένως οι πρόσφυγες, αλλά και οι φιλέλληνες και, δυνητικά, ακόμη και οι μουσουλμάνοι ¹⁷ που συμμετείχαν στην Επανάσταση, είχαν ίσα δικαιώματα με τους γηγενείς

¹⁶ Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*

¹⁷ Μικρός αριθμός μουσουλμάνων συμμετείχε στην Επανάσταση στο πλευρό των Ελλήνων. Το 1828, επί κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης του εθνικού στρατού συγκροτήθηκε μια στρατιωτική

κατοίκους και η Πολιτεία είχε απέναντι τους ίσες υποχρεώσεις. Έτσι στο μετεπαναστατικό ελληνικό κράτος δημιουργήθηκαν οικισμοί για την εγκατάσταση και την αποκατάσταση Σουλιωτών και προσφύγων από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, ην Ήπειρο, την Κρήτη, τη Χίο, τα Ψαρά και τις Κυδωνίες (Αϊβαλί) της Μικράς Ασίας. Μάλιστα στους ψαριανούς πρόσφυγες που συνοίκισαν την Ερέτρια της Εύβοιας και στους Κρητικούς που συνοίκισαν τον Αδάμαντα της Μήλου δόθηκε το δικαίωμα να έχουν ιδιαίτερες εκλογικές περιφέρειες, καθ' υπέρβαση των πληθυσμιακών δεδομένων, και να εκλέγουν δικούς τους βουλευτές.

Πέτυχε ή απέτυχε η Επανάσταση;

Επομένως το Εικοσιένα είναι επανάσταση για όλους τους προαναφερόμενους λόγους. Τα πέτυχε όλα τα παραπάνω; Σε μεγάλο βαθμό τα πέτυχε ή έθεσε τις βάσεις για να επιτευχθούν. Η εγκαθίδρυση του αυταρχικού συστήματος του Καποδίστρια και του απολυταρχικού καθεστώτος του Όθωνα υπό την πίεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων δεν μακροημέρευσαν. Εναντίον του Καποδίστρια συγκροτήθηκε ένα ισχυρό αντιπολιτευτικό ρεύμα που οδήγησε τελικά στη δολοφονία του.¹⁸ Ενώ απέναντι στην απολυταρχική διακυβέρνηση του Όθωνα συγκροτήθηκε το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843 που αποκατέστησε σε μεγάλο βαθμό τα φιλελεύθερα επαναστατικά οράματα και εγκαθίδρυσε συνταγματικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα με ευρεία λαϊκή ανδρική συμμετοχή.

Συνεπώς το Εικοσιένα δεν είναι απλώς πόλεμος της ανεξαρτησίας όπως θεωρούσε ένας κύκλος, κυρίως αγγλοσαξόνων, ιστορικών στη δεκαετία του 1970, οι οποίοι επέμεναν περισσότερο στις συνέχειες της προεπαναστατικής μια μετεπαναστατικής κοινωνίας και θεωρούσαν ότι το Εικοσιένα δεν επέφερε ρήξεις και ουσιαστικές αλλαγές στις κοινωνικές ιεραρχίες, τις πολιτικές πρακτικές, τις οικονομικές δομές και τις νοοτροπίες. Επέμεναν περισσότερο, για παράδειγμα, στη διατήρηση των πελατειακών σχέσεων και της κυριαρχίας των τοπικών ελίτ, στη μη διανομή των εθνικών γαιών, στην αργή εκβιομηχάνιση, στην παραμονή έντονων ορθόδοξων θρησκευτικών στοιχείων στις λαϊκές νοοτροπίες και συνεπώς στην κυριαρχία της ορθοδοξίας στην πρόσληψη της εθνικής ταυτότητας από τα αγροτικά στρώματα.

Ωστόσο οι ρήξεις που επέφερε η επανάσταση και οι νέοι θεσμοί που εγκαθίδρυσε ήταν πολύ σημαντικότεροι από τις συνέχειες. Έτσι κι αλλιώς η διάχυση και η αποκρυστάλλωση των νέων ιδεών είναι πάντα μια αργή διαδικασία, που μπορεί να πάρει δεκαετίες για να ολοκληρωθεί. Είναι χαρακτηριστικό ένα βιβλίο του Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen*

μονάδα που αποτελούνταν από μουσουλμάνους: η «οθωμανική εκατονταρχία». Αρκετοί από τους μουσουλμάνους που συμμετείχαν στην ελληνική επανάσταση, διεκδίκησαν αργότερα, επί Καποδίστρια και επί Όθωνα, οικονομικές απολαβές, στρατιωτικούς βαθμούς και συντάξεις, ή ακόμη και το δικαίωμα του πολίτη επικαλούμενοι τις «θυσίες και εκδουλεύσεις» τους κατά την Επανάσταση, παρακάμπτοντας ή υπερβαίνοντας τη θρησκευτική τους ταυτότητα. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Μπαϊράμη Λιάπη, ο οποίος, στις 18/12/1828, γράφει στον Ι. Καποδίστρια: «Είμαι Τούρκος την θρησκείαν, το γένος Αλβανός, αλλά πολίτης Έλλην, (διότι ηγωνίσθην εις όλον το διάστημα του Ελληνικού υπέρ ελευθερίας αγώνος· και ηγωνίσθην όχι κατ' ανάγκην, αλλά κατά προαίρεσιν μισών την τυραννίαν, και λαβών συμπάθειαν διά την τυραννουμένην ανθρωπότητα) [...] Παρακαλώ λοιπόν [...] ευαρεστηθήτε, να περιθάλφώ ώστε να μη αποθάνω της πείνας ομού με την οικογένειαν μου, οίτινες δυστυχούμεν, διότι δεν ηγαπήσαμεν την Οθωμανικήν τυραννίαν, των ομοθρήσκων μας, και αγωνιζόμεθα με τους Έλληνας υπέρ ελευθερίας». Βλ. Παναγιώτης Στάθης, «Μουσουλμάνοι και ιδιότητα του πολίτη στην ελληνική επανάσταση», *Αυγής της Κυριακής*, 28 Μαρτίου 2010 (ένθετο: Αναγνώσεις).

¹⁸ Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

1870-1914, που δείχνει ότι οι Γάλλοι αγρότες απέκτησαν σύγχρονη εθνική ταυτότητα στον όψιμο 19^ο αιώνα.¹⁹

Προτάσεις για περαιτέρω διάβασμα (ενδεικτικά):

Για μια σύγχρονη και περιεκτική εισαγωγή στην ιστορία της επανάστασης του 1821 βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (σχεδιασμός – διεύθυνση έκδοσης), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3: *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832. Ο αγώνας της ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Για μια παραδειγματική βιογραφία ενός αγωνιστή που προέρχεται από τα παραδοσιακά κοινωνικά στρώματα βλ. Νίκος Θεοτοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη: Απομνημονεύματα και ιστορία*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2012.

Ενδεικτικά για τη βιογραφία αγωνιστών που μετέχουν στο φιλελεύθερο επαναστατικό ρεύμα βλ. Χρήστος Λούκος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, Αθήνα, Alter-Ego MME A.E. – Τα Νέα (σειρά Ιστορική Βιβλιοθήκη - Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας αρ. 10, επιμ. σειράς: Βασίλης Παναγιωτόπουλος), 2010. Βλ. επίσης Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872: Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (Παράρτημα του περιοδικού Μνήμων, αρ. 13), 2003.

---

¹⁹ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford California,, Stanford University Press, 1976.